

О. А. Шановська

РОЛЬ ТВОРЧИХ СПІЛОК У ПРОЦЕСАХ КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ДОБИ ПЕРЕБУДОВИ

За часів перебудови стався дивний феномен. В умовах монопольної компартійної влади члени провладних інституцій утворили широку палітру низової демократії та ініціювали появу опозиційних структур, тим самим створили реальну загрозу державному авторитаризму. В Україні роль опозиційної правлячій влади сили відіграв Народний рух України за перебудову, а його створення ініціювали члени творчих спілок, насамперед Спілки письменників України (далі — СПУ). Феномен творчих спілок доби перебудови актуалізує визначення потенціалу цих громадських об'єднань як суб'єктів сучасного політичного процесу в Україні. І на сьогодні творчі спілки відіграють суспільно значущу роль в артикуляції й агрегуванні інтересів творчої інтелігенції.

Вперше на роль творчої інтелігенції в добу перебудови вказав діаспорний дослідник А. Камінський. Він, зокрема, зазначив, що “саме СПУ разом з іншими поступовими елементами патріотичної творчої інтелігенції і народних мас заступали справді перебудовну політику, зовсім протилежну до офіційної” [1].

Інші історики слідом за А. Камінським відзначали роль творчих спілок у контексті завдань культурно-національного відродження на тлі загальних процесів суспільно-політичних трансформацій, які відбувалися в другій половині 80-х років. Втім, на наш погляд, при їх очевидній ролі у процесах національного відродження доби перебудови вітчизняні історики, висвітлюючи суспільно-політичні події в Україні, не приділяли творчим спілкам особливої уваги. Автори практично всіх праць з історії перебудови зупинялися насамперед на питаннях створення та функціонування громадсько-політичних об'єднань. Мова йшла про те, що помітний зріст суспільної динаміки в Україні стався саме завдяки посиленій діяльності неформальних організацій. Найбільше позначилися на цих міркуваннях праці А. Камінського, а слідом за ним В. Литвина, А. Русначенка, О. Бойка та інших істориків [2].

Ймовірно, критика радянської влади та її інституцій, якою “захопилися” науковці, призвела до заперечення і існуючих

провладних структур. Саме такими установами були творчі спілки — їх контролювала і ними керувала партійна номенклатура. Тим не менш, історики відзначали роль творчих спілок не тільки в процесах національного відродження, а і у створенні впливових організацій республіканського масштабу — Народного Руху України, “Меморіалу”, “Зеленого світу”, Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, яке з плином часу перетворилося на Всеукраїнське товариство “Провіта” ім. Т. Г. Шевченка.

Мета цієї роботи — доповнити інформацію, подану науковцями, та показати роль творчих спілок республіки — письменників, кінематографістів, художників, театральних діячів, журналістів, архітекторів у розгортанні процесів українізації, культурно-національного відродження, зокрема у розширенні сфери вживання української мови, утвердженні національної самосвідомості, пропаганді культурних та історичних цінностей українського народу, а також у створенні громадсько-політичних об’єднань, які організували проведення різного роду культурологічних і суспільно-політичних заходів.

Історіографічні та документальні джерела свідчать про підвищення ролі творчих спілок на початку перебудови, яке ініціювала радянська влада. У роботі всіх з’їздів творчих спілок, союзних і республіканських, неодмінно брали участь члени Політбюро ЦК, представники вищих гілок влади. Так, підтримали ініціативу делегатів позачергового з’їзду Українського театрального товариства перетворити товариство в Спілку театральних діячів України — складову частину Спілки театральних діячів СРСР Голова Президії Верховної Ради УРСР В. С. Шевченко, секретар ЦК Компартії України Ю. Н. Єльченко, заступник Голови Ради Міністрів УРСР М. А. Орлик, завідувачі відділами ЦК Компартії України Б. В. Іваненко, Л. М. Кравчук, міністр культури УРСР Ю. О. Олененко та інші посадові особи [3]. Даний з’їзд, який відбувся 22–23 травня 1987 р. став першим з’їздом Спілки театральних діячів України.

28 листопада 1987 р. була створена Спілка дизайнерів України, яка стала складовою частиною Спілки дизайнерів СРСР [4].

Інформація про з’їзди творчих спілок неодмінно подавалася на перших сторінках офіційної преси і мала вигляд коротких

повідомлень, іноді містилася на двох сторінках, під рубрикою РАТАУ або ТАРС і була обведена рамкою, що свідчило про важливість, актуальність матеріалу.

Перший секретар правління Спілки письменників СРСР на VIII з'їзді письменників СРСР 24 червня 1986 р. з приводу підвищеної уваги влади до діяльності творчих спілок зазначив: “Роль творчих спілок ніколи не було піднято на таку височінь, як тепер. У новій редакції Програми КПРС є надзвичайно важливий і надихаючий постулат: партія керує літературно-мистецьким процесом, спираючись на творчі спілки” [5]. Підмічено дуже точно. Горбачовська “переорієнтація всіх сфер діяльності на шлях інтенсивного розвитку” та “активізація” в цьому процесі “людського фактора” означала підвищення суспільної активності насамперед через діяльність професійних та творчих спілок, науково-технічних товариств. Неодноразово на з'їздах літераторів, журналістів, а також працівників сценічного мистецтва, дизайнерів та інших представників творчої громадськості зазначалося, що правління Спілок, їхніх первісних організацій покликані спрямовувати творчі зусилля своїх членів на “неодмінне проведення у життя партійних рішень”, “відвертий діалог з народом”, “на забезпечення широкої гласності, перебудови, пропаганду досвіду її справжніх подвижників, на усунення перешкод на її шляху”, “на конкретну, ділову участь у перебудові і прискоренні розвитку суспільства”.

Отже, головним завданням, яке поставило перед творчими спілками радянське керівництво, було закріплення за ними ролі просвітницького авангарду, який готовий прикласти багато зусиль для реалізації настанов партії. Думається, що адепти перебудови (А. Н. Яковлев, Т. І. Заславська та ін.) мали рацію, коли обрали таку стратегію щодо ролі творчих спілок, хоча б тому, що кількісно вони об'єднували чимало представників творчої інтелігенції. На підтвердження наведемо такі цифри. Тільки в театральному мистецтві в Союзі налічувалося 630 творчих колективів, у яких працювало понад 40 тисяч чоловік [6]. Спілка художників України в 1988 р. налічувала у своїх рядах 2420 членів, у системі Художнього фонду УРСР працювало понад 8 тисяч професійних художників та художників із спеціальною освітою [7]. Науково-технічну творчість розвивали науково-технічні товариства, в 1987 р. в Україні діяли два-

дцять чотири галузевих товариств, які об'єднували майже три мільйони вчених, інженерів, інших спеціалістів, новаторів виробництва [8]. Є очевидним, що творчі спілки мали потужний людський потенціал.

Джерела свідчать про щирі намагання представників творчих спілок здійснити особистий внесок у перебудову. Звичайним явищем на з'їздах і партійних зборах було звітування голів правління про діяльність творчих спілок у здійсненні завдань, поставлених вищою партійною владою. Значна увага приділялася проблемам вдосконалення творчої справи, пошуку шляхів її оновлення, співзвучного часу перебудови. Передова творча інтелігенція захопилася ідеями реформування суспільства, розвитку соціалістичної демократії, гласності і щиро прагнула реально включитися в перебудовні процеси насамперед через вирішення назрілих фахових проблем розвитку культури, літератури і мистецтва. Втім, члени творчих спілок воліли вийти за рамки фахових проблем. Так, правління Спілки кінематографістів України звернулося в ЦК Компартії України з проханням розглянути питання про створення на українському телебаченні постійної передачі, в якій би вели розмову з громадськістю члени творчих спілок республіки. Як зазначалося в листі, “така передача могла б стати джерелом інформації населення про діяльність творчих спілок у здійсненні завдань, поставлених XXVII з'їздом КПРС та XIX партійною конференцією, сприяла б зміцненню зв'язків творчої інтелігенції з народом. Вона могла б торкатись не лише фахових проблем, а й назрілих питань перебудови розвитку соціалістичної демократії, гласності” [9]. До пропозицій кінематографістів приєдналися й інші творчі спілки, з ними відбулася попередня розмова. Про це теж йшлося в листі правління Спілки. В ЦК визнали, що створювати на республіканському телебаченні окрему програму про діяльність творчих спілок недоцільно.

Цілком закономірно, що першими ініціювали навернення до проблем розвитку української національної культури та її основи — рідної мови — письменники. Історики вже висвітлювали на архівних документах і матеріалах преси дискусії у мовній сфері, які точилися під час перебудови, чималу увагу приділили вони ставленню до мовного питання влади та передової інтелігенції, які помітно розрізнялися, визначили стрижень та

сутність суперечок навколо сфери використання української мови. Приміром, В. Литвин звернув увагу на двоїстість політики ЦК Компартії України: з одного боку констатувалося, що громадськість правильно ставить питання національно-культурного характеру, звертає увагу на звуження сфери застосування української мови, а з другого висловлювалося застереження щодо вимог “оголосити українську мову державною та відмовитись у школах республіки від принципу вільного вибору мови навчання” [10]. Саме про це йшла розмова на пленумі Спілки письменників України в червні 1987 р., у виступах на з’їзді вчителів, театральних діячів, що знайшло відображення у відповідному листі, який підготували письменники Ю. Мушкетик, Б. Олійник і Д. Павличко, адресованому Верховній Раді УРСР [11]. Політбюро звернуло увагу партійних організацій творчих спілок, культурно-освітніх установ на те, що вони “не завжди займають принципову позицію у ставленні до ненаукових тлумачень двомовності, суб’єктивних оцінок деяких фактів і особистостей в історії української літератури та мистецтва, недостатню увагу приділяють зміцненню партійно-класових переконань у письменників, художників, композиторів, діячів театру та кіно” [12].

Менше звертали увагу історики на архівні джерела, які проливають світло на роботу членів творчих спілок щодо запровадження української мови у сценічному мистецтві, подолання денаціоналізації українських театрів. Між іншим, документи свідчать, що ініціативи радянських письменників і драматургів запровадити українську мову в театри республіки і в певній мірі подолати денаціоналізацію українського театрального мистецтва увінчалися успіхом. Після звернення партійного комітету Київської організації Спілки письменників України в особі секретаря Бориса Олійника до Політбюро ЦК Компартії України з листом, де було подано аналіз жалюгідного стану справ щодо дотримання мовного статусу в діяльності українських театрів, і містилися вимоги “зажадати від театрів, Мінкультури УРСР повної об’єктивної інформації про діючий репертуар і практичний мовний статус колективів та намічені заходи в цьому напрямку...” [13], питання, викладені у листі, були розглянуті колегією Міністерства культури УРСР на розширеному засіданні художньої ради з театрального мистецтва за участю

драматургів, режисерів, критиків та обговорені на республіканському засіданні директорів театрів. Міністерством культури УРСР було запропоновано робочий план щодо поновлення мовного статусу театрів республіки, піднесення рівня української сценічної культури. Про хід реалізації робочого плану заходів повідомив заступник міністра культури УРСР О. Д. Трибушний, зробив такий підсумок: “Міністерством культури УРСР спільно із Спілкою театральних діячів України у 1988–89 рр. проведена паспортизація театрів, проаналізовано стан їх матеріально-технічної бази, підготовлено технічне замовлення на виготовлення апаратури для синхронного перекладу. Успішно пройшов огляд вистав, присвячених 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, у грудні 1989 року завершується фестиваль-огляд вистав за новими творами української радянської драматургії. За станом на грудень 1989 року із 29 українських музично-драматичних театрів тільки 3 не поновили мовний статус” [14].

Також досить результативними були зусилля членів СПУ збільшити обсяг і періодичність друкованих україномовних видань. Перетворення журналу “Український театр” у спільний орган СПУ, СТДУ та Міністерства культури УРСР разом зі збільшенням його обсягу і періодичності передбачалося згідно з уже вказаним робочим планом.

Члени Спілки художників України звернулися в ЦК Компартії України з клопотанням про заснування свого друкованого органу — спеціалізованої багатотиражної газети “Український художник” з 1 січня 1989 р. [15]. В ЦК Компартії України було вирішено відкласти розгляд цього питання до 1991 р. [16]. Було відмовлено організувати випуск з 1989 р. альманаху сценаріїв “Кінодраматурга” як періодичного видання Держкіно УРСР і Спілки кінематографістів України. Втім, видавництво “Мистецтво” погодилося випустити в 1989 р. один збірник альманаху обсягом до 20 друкованих аркушів накладом 15 тисяч примірників [17].

В працях відомих істориків немає посилань на інформаційно вагомні архівні документи, які висвітлюють постановку і часткове вирішення інтелігенцією ряду питань щодо збереження історії культури, різних видів національного українського мистецтва, традицій. Так, на прохання Спілки композиторів Укра-

їни було створено в республіці, на території Києво-Печерського історико-культурного заповідника, музею української музичної культури [18].

Письменники, художники, діячі науки і культури, в тому числі О. Гончар, В. Олійник, Л. Новиченко, Ю. Мушкетик, О. Лопухов, П. Білецький, М. Дерегус, І. Козловський та інші обґрунтували необхідність відродження гончарного промислу та неодноразово пропонували створити в смт. Опішні на Полтавщині — всесвітньовідомому осередку народної художньої культури — Державного музею-заповідника українського гончарства. Пропозицію створити музей-заповідник в Опішні активно підтримали Міністерство культури УРСР, СХУ, СПУ, Українське республіканське відділення Радянського фонду культури, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Академія наук УРСР [19]. Після деяких зволікань у виконавчих інституціях у листопаді 1989 р. Опішнянський музей було перетворено на музей-заповідник українського гончарства.

Представники творчої інтелігенції клопоталися про відродження училища народно-прикладного мистецтва з метою збереження кращих традицій української народної творчості і розвитку дизайну. Грамада на чолі з депутатом і головою Українського фонду культури Б. І. Олійником (їх підтримав депутат Верховної Ради УРСР В. І. Зноба) порушили клопотання про невідкладну реорганізацію Київського художньо-промислового технікуму, який готував майстрів художнього ткацтва, художньої вишивки, килимарства, з художньої обробки металу, художньої кераміки, художнього розпису та інших видів мистецтв, у Республіканське декоративно-прикладне училище. Цю ідею активно підтримало республіканське і Київське правління організації СХУ [20]. Справу було порушено у зв'язку з припиненням діяльності Міністерства машинобудування для легкої і харчової промисловості та побутових приладів СРСР і механічною передачею художньо-промислового технікуму Міністерству авіаційної промисловості. В. В. Щербицький ідею про надання Київському художньо-промислому технікуму статусу Республіканського декоративно-прикладного училища схвалив, але прохання президії Верховної Ради УРСР про передачу технікуму у ведення республіки не знайшло підтримки в Міністерстві авіаційної промисловості СРСР. Розширення підготовки вище-

зазначених фахівців у галузі декоративно-прикладного мистецтва було вирішено здійснити на базі існуючих середніх спеціальних навчальних закладів Міністерства культури.

Письменники Івано-Франківської організації СПУ були занепокоєні формальним ставленням місцевої влади до проведення відкритого республіканського конкурсу на кращий ескізний проект пам'ятника Каменяреві, внаслідок чого переміг проект, який був розкритикований у пресі, на огляді [21]. Саме тому термін конкурсу було подовжено і поєднано в його реалізації з 50-річчям Воз'єднання українських земель [22].

Члени творчих спілок також брали активну участь в організації і проведенні культурологічних заходів: Всесоюзного Шевченківського літературно-мистецького свята "В сім'ї вольній, новій" (9–11 березня 1987 р., стало традиційним з 1987 р.), "Свята рідної мови", міжнародного симпозіуму "Іван Франко і світова культура" (11–12 вересня 1986 р.), відзначенні 125-річчя від дня народження В. І. Вернадського та інших заходів культури і духовного відродження.

Отже, в перебудову, точніше в перші її роки, саме члени творчих спілок ініціювали привертання уваги влади до проблем української мови, сценічного мистецтва і культури. Інакше, на нашу думку, й не могло бути. До складу творчих спілок входило чимало представників передової творчої інтелігенції, яка опікувалася проблемами культурно-національного відродження. І не випадково, як зазначав А. Русначенко, на початку 1960-х років, коли активізувався рух шістдесятників, зросло вивчення службами КДБ настроїв у колах інтелігенції, при цьому найбільша увага приділялася творчим спілкам [22]. А до 1989 р., в умовах правління в Україні консерваторів, очолюваних В. Щербицьким, тільки провладні установи могли бути осередками національного відродження, якими, як вже зазначалося, й були творчі спілки.

Вагомим аргументом на користь того, що творчі спілки мали значний потенціал для реформування суспільства уявляється їхня діяльність у розбудові структур громадянського суспільства. Мова йде про ініціювання створення членами творчих спілок неформальних організацій. О. Д. Бойко зазначив, що вже в червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тисяч неформальних самодіяльних об'єднань [23]. Він також зауважив, і те ж саме

доводили інші історики, що серед всіх неформальних об'єднань помітно виділялися за ступенем впливу у суспільстві, чисельністю та масштабами діяльності екологічна асоціація “Зелений світ”, Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка та історико-просвітне товариство “Меморіал”, які уособлювали собою три суспільно-значущі напрямки громадської діяльності: охорона навколишнього середовища, запровадження української мови, пропаганда культурних та історичних цінностей українського народу.

Екологічне громадське об'єднання “Зелений світ” було створено в грудні 1987 р. Спілкою письменників та Спілки кінематографістів України [24]. Фундаторами товариства “Меморіал” (установча конференція відбулася 4 березня 1989 р.), крім ініціативної групи неформалів і громадськості, були Спілка кінематографістів УРСР, СПУ, Спілка художників УРСР, Спілка композиторів України, Спілка театральних діячів, архітекторів, а також Інститут літератури АН УРСР, Інститут історії АН УРСР та інші організації [25]. Так само, як і у вищезгадуваних організаціях, ініціаторами створення Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка (установча конференція відбулася 11–12 лютого 1989 р.) виступили СПУ, а також Український фонд культури, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР [26]. Можна згадати й інші неформальні організації, також створені творчою інтелігенцією: групування прихильників утвердження статусу української мови (Товариство рідної мови у Львові, Товариство української мови імені Д. Яворницького в Дніпропетровську, Товариство “Рідне слово” в Полтаві та ін.), Український культурологічний клуб (УКК), Українська асоціація захисту історичного середовища (УАЗІС), Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ) та інші об'єднання. Всі названі організації — це приклади неформальної ініціативи громадськості, яка представляла науку та мистецтво в умовах гласності і перебудови.

Відзначаючи історичне значення та роль “Зеленого світу”, ТУМ та “Меморіалу”, О. Д. Бойко констатував, і з цим не можна не погодитися, що “працюючи в легальних умовах, раз по раз демонструючи владі свою лояльність, вони змогли, по-перше, оприлюднити нові ідеї та інформацію з болючих проблем

сучасності; по-друге, виховати плеяду нових лідерів; по-третє, зайняти не традиційне місце помічника, яке зазвичай відводилося КППС громадським організаціям, а місце партнера і навіть опонента, чим вийшли далеко за межі первісного задуму ініціаторів їх створення” [27]. Він також зазначив, що своєю діяльністю ці неформальні організації суттєво розширили базу демократичного руху та надали йому національного акценту, цим самим заклавши підойму для створення Народного Руху України.

Отже, можна зробити загальний висновок про те, що діяльність творчих спілок в добу перебудови в Україні підготувала основу для культурно-національного відродження і дала поштовх появі нових форм самоорганізації суспільства — неформальних організацій, тим самим заклавши підвалини для реформування суспільно-політичних відносин. Заслуга передової творчої інтелігенції полягає в тому, що вона ініціювала вирішення гострих проблем мовної культури, подолання денационалізації українського театрального мистецтва, збереження різних видів національного мистецтва, традицій, охорони навколишнього середовища тощо, сприяла піднесенню рівня національної свідомості громадян в умовах правління консервативної партійної номенклатури.

Джерела та література

1. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні. — Мюнхен: Укр. вільний університет, 1990. — С. 1.
2. Камінський А. Вказ. праця — 624 с.; Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. — К.: Абрис, 1994. — 495 с.; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 — початок 1990-х рр. — К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. — 720 с.; Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку: Монографія. — К.: ІПІЕНД, 2002. — 306 с.
3. З’їзд Українського театрального товариства (РАТАУ) // Радянська Україна. — 1987. — 23 травня. — С. 1.
4. З’їзд дизайнерів України (РАТАУ) // Радянська Україна. — 1987. — 29 листопада. — С. 3.
5. У правді життя — сила літератури (ТАРС) // Радянська Україна. — 1986. — 25 червня. — С. 1.
6. Театр і перебудова (ТАРС) // Радянська Україна. — 1986. — 25 вересня. — С. 1.

7. Лист голови правління Спілки художників України О. М. Лопухова секретарю ЦК Компартії України тов. Єльченку Ю. Н. // ЦДАГОУ — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. № 2451. — Арк. 97.
8. Розвивати науково-технічну творчість мас (РАТАУ) // Радянська Україна. — 1987. — 27 жовтня. — С. 3.
9. Лист правління Спілки кінематографістів України в ЦК Компартії України // ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. № 2454. — Арк. 59-60.
10. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1556. — Арк. 29.
11. Литвин В. Вказ. праця. — С. 84.
12. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 11. — Спр. 1556. — Арк. 53.
13. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 32. — Спр. № 2451. — Арк. 154-155.
14. Там само. — Арк. 163-164.
15. Там само. — Арк. 97-98.
16. Там само. — Арк. 101.
17. Там само. — Арк. 105.
18. Там само. — Арк. 121-123.
19. Там само. — Арк. 181-182.
20. Там само. — Арк. 52.
21. Там само. — Арк. 90.
22. Там само. — Арк. 92.
23. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 56.
24. Камінський А. Вказ. праця. — С. 431-433.
25. Бойко О. Д. Вказ. праця. — С. 61.
26. Там само. — С. 59.
27. Там само. — С. 62.

Анотації

Шановская Е. А. Роль творческих союзов в процессах культурно-национального возрождения в Украине в период перестройки.

Автор статьи рассматривает роль творческой интеллигенции в развертывании процессов украинизации, — в возрождении украинского языка, пропаганде культурных и исторических ценностей украинского народа, которые способствовали росту национального самосознания граждан УССР.

Shanovskaya H. A. The rule of the creative unions in the process of the cultural and national rebirth in Ukraine during perestroika.

The author considered the role of the creative intelligentsia in the development of cultural and national processes of Ukrainian rebirth as well as the role of propaganda of the Ukrainian spiritual and historical values, which promoted the development of the national self-conscious of USSR citizens.